

نَهضت جنگل و ایده شکل‌گیری حکمرانی اسلامی

علی باغداردلگشا^۱

چکیده

گفتمان سیاسی و اجتماعی مشروطه در ایران دوره قاجار با هدف حکمرانی بر مدار قانون شکل گرفت. دخالت نیروهای خارجی در امور داخلی ایران در سال‌های انتهایی دوران قاجار باعث شد تا اندیشه مشروطه و استقلال ملی ایران دچار تهدید گردند؛ بی‌کفایتی دولت مرکزی در راستای حفظ استقلال ملی نیز باعث ظهور مقاومت‌های محلی در ایران گردید، نهضت جنگل، نمونه‌ای از همین مقاومت‌ها می‌باشد. پژوهش حاضر که به روش کیفی و با استفاده از فن تحلیل محتوا گردآوری شده با تکیه بر مرامنامه‌ها، مطبوعات و روایات تاریخی مرتبط با نهضت جنگل به دنبال پاسخ به این پرسش است که چه ایده یا ایده‌هایی در حوزه حکمرانی با چه خواستگاه اندیشه‌ای در دوران قیام جنگل (۱۲۹۳-۱۳۰۰) توسط کنشگران نهضت مذکور ارائه شده است؟ بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد کنشگران در نهضت جنگل به طرح سه ایده حکمرانی پرداخته‌اند: ۱- جمهوری شوروی، ۲-

۱. دکتری تخصصی گروه تاریخ، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول) ali.b.delgosha@gmail.com

سلطنت مشروطه و ۳-جمهوری شورایی. در میان ایده‌های مذکور، ایده جمهوری شورایی تنها مدل از حکمرانی بود که سه گزاره استقلال ملی، هویت اسلامی و مشارکت مردم در امر حکمرانی را در کنار یکدیگر مورد توجه قرار داده است. ایده جمهوری شورایی را می‌توان مینیاتور اولیه‌ای از انگاره جمهوری اسلامی دانست.

واژگان کلیدی:

نهیض جنگل، میرزا کوچک خان جنگلی، جمهوری شورایی، مردم‌سالاری دینی، هویت اسلامی - ایران.

۱. مقدمه و بیان مسئله

مسئله حکومت قانون به مثابه اصلی‌ترین موضوع برای شکل‌گیری حکمرانی مدرن و کارآمد در ایران دوره قاجار (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۱۵-۱۲؛ اکبری، ۱۳۹۹، ص ۱۲۵)، ایده‌ای بود که دگراندیشان ایرانی در دوره ناصرالدین شاه قاجار به طرح بحث آن پرداختند؛ موضوعی که منجر به ظهور تجدد سیاسی شد؛ میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله نیز در شکل‌گیری و ترویج این تجدد سیاسی نقشی مهم ایفا کرده‌اند (فیرحی، ۱۴۰۰، ص ۱۳۸). در همین دوران نیز مسأله حفظ استقلال ملی و عدم واگذاری سرمایه‌های داخلی به بیگانگان که خود را در قالب واقعه تنباکو نشان داد، دیگر خیزش اجتماعی بود که با راهبری عالمان دینی، منجر به لغو امتیاز تنباکو گردید. مطبوعات فارسی زبان منتشر شده در خارج از ایران مانند اختر در اسلامبول، عروه الوثقی در پاریس و قانون در لندن نیز در مقالات متعدد به تبیین نوع روابط قانون مدرن با احکام شریعت، وظایف حکومت در برابر مردم و ویژگی‌های متمایز «حکومت فاسده» و «سلطنت مستبده» از «حکومت مقبوله» پرداختند (باغدار دلگشا، ۱۴۰۰، ص ۴۷-۴۳)؛ آنان در تلاش بودند تا ضمن نقد ساختارهای سیاسی موجود به ارائه الگوهای مطلوب حکمرانی و نمونه‌های جایگزین سلطنت مطلقه متناسب با شرایط مدرن بپردازند.

با ظهور انگاره مشروطه و مشروطه‌خواهی تلاش شد تا تجدد سیاسی، عینیت یابد؛ در سال ۱۲۸۵ شمسی، نخستین مجلس شورای ملی شکل گرفت و تلاش شد تا اهداف نظام مشروطه در ساختار سیاسی ایران پیاده گردند. در همین زمان، فهم از مشروطه در دوگانه مشروطه غربی و مشروطه اسلامی باعث شکل‌گیری نخستین اختلافات داخلی گردید.

قانون و ساختار تعریف شده جدید در حکمرانی که اولین خروجی نظام مشروطه بود و هدف از شکل‌گیری و تحقق آن، مباحثی چون نفی قدرت مطلقه (خودکامگی در قدرت)، مشارکت مردم در امور اجتماعی، حفظ و تقویت استقلال ملی، نفی استبداد داخلی و استعمار خارجی و تقویت هویت ملی بود، اندک زمانی پس از فعالیت، در گرداب اختلاف و تفرقه افتاد و در انواع مختلف چون: مشروطه، مشروطه مشروعه و مشروعه مورد تعریف و بازتفسیر گروه‌های مختلف سیاسی و دینی قرار گرفت. چالش احزاب سیاسی مانند اختلافات اجتماعی اعتدالیون و اجتماعیون عامیون

در مجالس شورای ملی دوم و سوم نیز بر گسترش این اختلافات افزود، ناکارآمدی دولت وقت، عدم توانمندی و قدرت کامل مجلس شورای ملی، سردرگمی گروه‌های اجتماعی در تحقق انسجام ملی و توسعه‌گرایی منفعت طلبانه نیروهای بیگانه چون روسیه و انگلستان دست در دست یکدیگر داده و زمینه‌های تهدید استقلال ملی ایران را گسترش داد. پس از شکل‌گیری دوگانه مشروطه غربی و مشروطه اسلامی، گروه‌های مختلف سیاسی در ایران از طرق مختلفی چون فعالیت‌های تشکیلاتی و حزبی تا مبارزات میدانی و جنگ‌های چریکی در صدد برآمدند تا به ترویج نگرش‌های سیاسی خود بپردازند. در این زمان گروه‌هایی چون اعتدالیون به طرفداری از وضع موجود پرداخته، ضمن جانبداری از مفهوم سلطنت مشروطه، به باز تفسیر برخی احکام دینی در راستای ایده سیاسی مدنظر خویش نیز می‌پرداختند. گروه دیگر مانند دموکرات‌ها، عمدتاً، مشروطه را به مثابه نظامی با رویکردهای سوسیال دموکراسی قبول داشته و قالب غربی نظام مشروطه، بدون وابستگی‌اش به مفاهیم دینی و مذهبی را پذیرفته و به ترویج آن می‌پرداختند. در خلال این درگیری‌ها، با توجه به کنشگری نیروهای بیگانه و تلاش‌شان برای تصرف کشورهای اسلام در خلال جنگ جهانی اول، گروه سیاسی جدیدی با اهدافی نو با نام «هیئت اتحاد اسلام» در عثمانی شکل گرفت. «هیئت اتحاد اسلام» با هدف اتحاد جهان اسلام و امت محوری با تکیه بر هویت دینی در مقابل نیروهای بیگانه‌ای که استقلال کشورهای اسلامی را تهدید می‌کردند، به فعالیت می‌پرداخت. در ایران نیز به صورت غیر رسمی و غیر سازمانی، برخی از کنشگران سیاسی با حفظ هویت دینی، به تشکیل «هیئت اتحاد اسلام» پرداختند که البته دوام چندانی هم نیافت. در چنین فضایی، گروهی با نام «هیئت اتحاد اسلام» شکل گرفت، گروهی که با برخی عناوین دیگر مانند «کمیته اتحاد اسلام» و یا «جمعیت اتحاد اسلام» نیز در مکتوبات و اسناد از آن یاد شده است (در مورد نام رجوع شود به صدری، ۱۳۸۲)؛ این گروه سیاسی نوظهور با هدف حفظ استقلال ملی، تشکیل حکومت ملی مبتنی بر جمهوریت و اسلامیت در کنار یکدیگر ضمن مقابله با نیروی استبدادی داخل، عمده تلاش خود را بر مدار مبارزه با نیروهای بیگانه تعریف کرده بود. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد نقش‌آفرینی و کنشگری میرزا کوچک‌خان جنگلی در «کمیته هیئت اتحاد اسلام» باعث شد تا این گروه وارد مرحله‌ای جدید در فعالیت‌های سیاسی خویش

شود؛ میرزا کوچک‌خان جنگلی و بخشی از مبارزان نهضت جنگل نیز در روزنامه جنگل (ارگان رسمی قیام جنگل) با اشاره به همبستگی خود با «هیئت اتحاد اسلام» ذیل مباحثی چون «ما به نام اتحاد اسلام قیام کرده‌ایم و به این جمعیت منتسبیم» (روزنامه جنگل، ۱۳۳۵ق، شماره ۲۸، ص ۲) باعث شکل‌گیری شرایطی جدید در مبارزات سیاسی در ایران در سال‌های انتهایی دوره قاجار شدند. پرداختن به موضوع رابطه نهضت جنگل و «هیئت اتحاد اسلام»، چگونگی یکی شدن آن‌ها، اهدافی که آنان از طریق مبارزه و جنگ با نیروهای داخلی (دولت وقت) و نیروهای بیگانه خارجی به دنبال آن بودند، ایده سیاسی نوظهور مطرح شده توسط آنان و ترویج‌اش به مثابه یک نظام سیاسی و شکل‌گیری مدلی جدید از حکمرانی، نگاه آنان به شریعت و احکام اسلامی و عدم مجذوب شدن در تفکرات مارکسیستی از جمله محورهای مهمی هستند که در پژوهش حاضر تلاش خواهد شد تا مورد بررسی و تحلیل قرار گیرند. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که نهضت جنگل به دلیل داشتن ایده منسجم در خصوص مدل حکمرانی، مرزبندی معین در مبانی نظری در قالب «حفظ قوانین اسلامی» و «طرفداری از استقلال مملکت ایران» در مقابل استبداد داخلی و استعمار خارجی، تفاوت ماهیتی و بنیادین با دیگر قیام‌ها و مبارزات هم‌زمان خود مانند قیام کلنل پسین در خراسان و قیام شیخ محمد خیابانی در آذربایجان دارد؛ از همین جهت لازم است تا ایده حکمرانی مطرح شده در قیام جنگل با تکیه بر وقایع تاریخی، مرام‌نامه‌های موجود و توجه به اسناد و ارگان مطبوعاتی آن یعنی روزنامه جنگل، مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. پژوهش حاضر با توجه به ایده‌پردازی‌ها و کنشگری‌های میرزا کوچک‌خان جنگلی و طرفداران او به عنوان شاخه‌ای اصلی در نهضت جنگل که دارای رویکردهای عمیق اسلامی بوده‌اند، در تلاش است تا به این پرسش پاسخ دهد که ایده حکمرانی مطرح شده توسط شاخه دین‌دار و اسلام‌گرای نهضت جنگل چه بوده است؟ به دیگر سخن، آنان میان سه گانه هویت دینی، استقلال ملی و حکمرانی، قائل به چه سطحی از تعامل یا تقابل بوده‌اند؟

پژوهش حاضر در گام نخست در بخش ادبیات نظری، فرآیند تجدد سیاسی با تکیه بر ایده «دولت مشروطه اسلامی» در دوران مشروطه تا سال‌های ۱۲۹۳ شمسی را مورد بحث قرار داده است. پس از ذکر پیشینه‌های پژوهش و توضیح روش تحقیق، یافته‌های پژوهش شامل: توضیحی اجمالی از

ماهیت نهضت جنگل، نوع رابطه نهضت جنگل با جنبش مارکسیستی روسیه، جناح‌های فکری فعال در نهضت جنگل و در نهایت ایده‌های فکری جناح اسلام‌گرایی قیام جنگل در حوزه سیاسی و حکمرانی را به بحث گذاشته است.

۲. ادبیات موضوع و پیشینه

تلاش برای بیان محدودیت‌های نظامی سیاسی موجود، ارائه راهکار برای حل بحران سیاسی، ترویج ایده مشروطه‌خواهی با هدف محدود کردن قدرت مطلق پادشاه در نظام سلطنتی و بیان نسبت احکام اسلامی و شریعت با نظام سیاسی جدید، اصلی‌ترین محورهایی هستند که در ادبیات موضوعی پژوهش حاضر قابل بررسی می‌باشند. با توجه به آن که پس از دوران مشروطه، بخشی از کنشگری جامعه ایران برای تحقق اهداف مشروطه یا تثبیت نظام سیاسی مشروطه خود را در قالب مبارزات سیاسی علیه استعمار خارجی و استبداد داخلی نمایان ساخته، موضوع مذکور یعنی جایگاه شریعت و هویت دینی در ایده و اهداف خیزش‌های مبارزاتی نیز قابل بحث و نظر است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۲-۱. مبانی نظری

نقد ساختار سیاسی (سلطنت مطلقه)، معرفی مدل‌ها و نمونه‌های مختلف از نوع حکمرانی (مدل حکومت) و همچنین تأکید بر تلاش برای حفظ استقلال ملی و تحقق حکومت ملی در مقابل سلطه بیگانگان و استعمار، از شاخص‌ترین موضوعاتی است که جامعه ایران در دوران معاصر یعنی از میانه دوره قاجار به بعد به آن توجه ویژه داشته است. گروه‌های مختلف نیز بر همین اساس به تدوین آثار و رساله‌های مختلف پرداخته و کنشگری‌های اجتماعی متفاوتی از دوران ناصرالدین شاه قاجار به بعد در قالب خیزش‌ها و حرکت‌های سیاسی - مبارزاتی نیز در ایران شکل گرفته است. در این فرآیند به آثاری چون: «دستور الاعقاب» با موضوع نقد سیاسی مربوط به دوره محمدشاه قاجار (نواب تهرانی، ۱۳۷۷، ص ۲-۵)، رساله مجدیه با موضوع نقد شیوه حکمرانی دولت وقت (دولت ناصرالدین شاه قاجار) (سینکی، ۱۳۳۱، ص ۱۴-۲)،

رساله‌های «شیخ و وزیر» و همچنین «رفیق و وزیر» با محوریت دوگانه مقایسه‌ای مدل حکمرانی سنتی و مدل حکمرانی مدرن، رساله «یک کلمه» با موضوع قانون‌خواهی مدرن با بهره‌گیری از برخی رویه‌های دینی (مستشارالدوله، ۱۳۸۶، ص ۷۶-۲۳) می‌توان اشاره داشت. موضوع نقش مطلق و کامل «اراده ملت» در «منشاء و قدرت دولت» یکی از موضوعات مهمی بود که در برخی از این رساله‌ها مانند رساله «یک کلمه» مورد توجه قرار گرفت (آدمیت، ۱۳۴۰، ص ۱۸۶). در این رسائل و مکتوبات، ساختارهای سیاسی وقت مورد نقد قرار گرفته و تلاش شده است تا مدل‌های مختلف حکمرانی مانند حکومت مشروطه، نظام سوسیال دموکراسی، سلطنت مشروطه، حکومت مشروطه مشروعه، حکمرانی اسلامی (مشروعه)، و سوسیالیستی شورایی معرفی گردند.

نقد ساختار سیاسی و طرح مسائل مرتبط با مدل‌های حکمرانی، زمینه‌ساز آن شد تا جامعه نسبت به نظام سیاسی موجود، یعنی سلطنت مطلقه دچار تردید گشته و فهم اجتماعی به سمت دیگر نظامات سیاسی مانند جمهوری، پادشاهی مشروطه، سوسیال دموکراسی، مشروطه، حکمرانی سوسیالیستی و همچنین مردم‌سالاری دینی (جمهوریت در کنار اسلامیت) که برخی از آن‌ها دارای نمونه‌هایی در جهان بود و برخی دیگر بدون شاهد نمونه بودند، برود. نتیجه این کنشگری‌ها، تحقق اولیه نظام مشروطه و مجلس دارالشورای ملی شد. برای نوع حکمرانی در ایران نیز برخی‌ها مانند فضل الله نوری ابتدا طرفدار نظام مشروطه بودند، پس از مدتی نظریه مشروطه مشروعه را مطرح کردند و بعد از مدت زمانی کوتاه نیز از آن عبور کرده و به نظریه مشروعه غیر مشروطه به عنوان نظام سیاسی رسیدند (نجفی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۹)؛ گروه‌های غیر مذهبی مانند دموکرات و اجتماعیون عامیون نیز به طرفداری و ترویج ایده سوسیال دموکراسی، حکومت عرفی و قانون مدرن بدون دخالت شریعت پرداختند (آجوانی، ۱۳۸۷، ص ۴۱۵-۴۳۴). در مطبوعات این دوران نیز مدل‌های مختلف حکمرانی مانند ایده «دولت [حکومت] مشروطه اسلامی ایران»، ایده «حکومت اسلامی» و لزوم نقش آفرینی سیاسی «مجتهدین» در قالب «نایب الاثمه المعصومین» (روزنامه قانون، بی‌تا، شماره ۲۰، ص ۴-۲) و ایده «دولت مشروطه اسلامی ایران» (ندای وطن، ۱۳۲۵ق، ص ۳-۱) مورد بحث و نظر قرار می‌گرفت.

در این ظرف زمانی، نهضت جنگل و ارگان آن یعنی روزنامه جنگل نیز در عمل و تبلیغ به طرح ایده‌ای نوین در حکمرانی پرداخت. خوانش و بررسی انگیزه و ایده مرتبط با نهضت جنگل و کنشگری‌های میرزا کوچک‌خان جنگلی با تکیه بر تحلیل تاریخی و بررسی‌های انتقادی تاریخ‌نگارانه به ما کمک خواهد کرد تا بتوانیم شفاف‌تر به این پرسش پاسخ دهیم که میان ایده حکمرانی اسلامی و نگرش‌های میرزا کوچک‌خان جنگلی در قیام جنگل چه نسبتی وجود دارد؟ قیام جنگل به عنوان یکی از مهم‌ترین تحركات سیاسی و مبارزاتی ایران در اواخر دوره قاجار و همچنین حضور برخی گروه‌های چپ مارکسیستی در آن قیام باعث شده است تا تاریخ‌نگاری چپ و همچنین تاریخ‌نگاری سکولار، ماهیت خیزش مذکور را بیشتر به سمت ایده‌های مدنظر خود برده و کمتر به دیگر زوایای هویتی و انگیزشی آن که دارای گرایش دینی و مذهبی بودند، بپردازند؛ بررسی‌های تاریخی شامل خطابه‌ها، مرامنامه‌ها و محتوای متنی مندرج در روزنامه جنگل (ارگان رسمی نهضت جنگل) به ما نشان می‌دهد، ماهیت دینی و اسلامی آن نهضت که بخشی از آن مبتنی بر هم‌آمیزی نقش مردم و اراده ملت در ساختار حکومت با حفظ ارزش‌های دینی و اسلامی بوده، یکی از موضوعات مهمی است که باید مورد توجه مجدد قرار گیرد؛ بر همین اساس پژوهش حاضر در تلاش است تا ایده‌های مطرح شده در قیام جنگل در رابطه با مدل‌های حکمرانی را معرفی کرده، مورد بحث و نظر قرار دهد. بررسی‌های انجام شده به ما نشان می‌دهد که آن بخش از نهضت جنگل که تحت راهبری میرزا کوچک‌خان جنگلی بوده، نگرش‌های مبارزاتی و ایده‌های حکمرانی‌اش را بر پایه هویت دینی استوار کرده بود؛ همچنین ضمن تأکید بر حفظ استقلال ملی و تشکیل «حکومت ملی»، باورمند به امکان هم‌آمیزی نظام جمهورییت بر پایه اسلامیت نیز بوده است؛ بر همین اساس همان گونه که رهبری معظم انقلاب نیز اشاره داشته‌اند، میرزا کوچک‌خان جنگلی در حرکت خویش «یک واحد مینیاتوری از نظام اسلامی و جمهوری اسلامی» را در حوزه خود یعنی رشت و نواحی گیلان به وجود آورده بود (خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۸/۲۹)؛ بررسی‌های انجام شده نیز به ما نشان می‌دهد که نهضت جنگل و قیام میرزا کوچک‌خان جنگلی نمونه‌ای است عملی از خیزشی سیاسی که با آمیختگی جمهورییت در کنار اسلامیت در تلاش برای تأسیس مدلی جدید از حکمرانی در ایران معاصر بوده است.

۲-۲. پیشینه پژوهش

پیشینه‌های علمی مرتبط با پژوهش حاضر شامل تحقیقاتی می‌شوند که با تأکید بر دوره زمانی مورد بحث در پژوهش حاضر یعنی سال‌های انتهایی دوران قاجار و تحولات اجتماعی - سیاسی سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۰ به بررسی ابعاد مختلف انگیزشی، اهداف، ارزیابی و ایده‌های شکل گرفته در نهضت جنگل و کنشگری‌های سیاسی - اجتماعی میرزا کوچک خان جنگلی پرداخته‌اند؛ این آثار به شرح ذیل می‌باشند:

جدول ۱. پیشینه پژوهش

نویسنده (گان) روش استفاده شده	اهداف یا سؤالات اصلی	یافته‌ها
صادق مهرنوش (۱۴۰۰) روش توصیفی - روایی	فراز و فرودهای نهضت جنگل	چگونگی ظهور روحیه انقلابی‌گری در نهضت جنگل
پرواند آبراهامیان (۱۳۹۲) توصیفی - تحلیلی	تحولات سیاسی و اجتماعی در ایران بین دو انقلاب: از مشروطه تا انقلاب اسلامی	معرفی نهضت جنگل به عنوانیکی از نهضت‌های عمومی
شاپور رواسانی (۱۳۶۳) روش اسنادی	نهضت میرزا کوچک خان جنگلی به مثابه اولین جمهوری شورایی در ایران	شرح انحراف در اولین جمهوری تاریخ ایران
مصطفی نظری (۱۳۹۶) روش توصیفی - تحلیلی	«بررسی نقش علمای گیلان و مازندران در نهضت جنگل»	نقش علمای گیلان و مازندران در حمایت از نهضت جنگل
فریدون شایسته (۱۳۹۸) روش توصیفی - تطبیقی	«رویکرد تطبیقی به مطالعهی نهضت‌های عاشورا و جنگل»	الگوگیری نهضت جنگل از قیام عاشورا
عبدالله شهبازی (۱۳۸۷) روش اسنادی	«نفوذی‌ها در نهضت جنگل»	نقش بهائیان و مارکسیست‌ها در ایجاد انحراف در نهضت جنگل
سعید زاهد زاهدانی و دیگران (۱۳۹۴)	«تحلیل جامعه‌شناختی نهضت جنگل با تأکید بر ایدئولوژی آن»	همراستایی ایدئولوژی نهضت جنگل با ایدئولوژی نهضت

نویسنده (گان) روش استفاده شده	اهداف یا سؤالات اصلی	یافته‌ها
روش تطبیقی - تحلیلی		مشروطه
آرمین حیدریان (۱۳۹۵) روش توصیفی - تحلیلی	«نقش تالشان در جنبش جنگل»	اثر نهضت جنگل با مناطق اطراف
علی باغدار دلگشا (۱۳۹۹) روش اسنادی	«تحلیل موضوعی سرمقاله‌های مندرج در روزنامه جنگل»	ایدئولوژی‌های مندرج در روزنامه جنگل ترکیبی از دین‌داری، انقلابی‌گری و استقلال‌طلبی
عبدالله متولی (۱۳۹۰) روش اسنادی	«رویکردها و نگرش‌های اساسی در روزنامه جنگل»	ایدئولوژی‌های مندرج در روزنامه جنگل مبتنی بر هویت دینی و استقلال‌طلبی
علی کریم محدثی (۱۳۹۳) روش تحلیل محتوا	«استقلال و حفظ هویت ملی در بررسی تحلیل محتوای روزنامه جنگل ارگان جنبش میرزا کوچک‌خان»	هویت ملی در روایات مندرج در روزنامه جنگل انعکاس داشته است

وجه نوآوری مقاله حاضر نسبت به مطالعات پیشین را می‌توان در مواردی چون: بررسی ایده و مفهوم "حکمرانی اسلامی" در عملکرد و اهداف جنبش جنگل، سنجش جایگاه هویت دینی و تلاش برای شکل‌دهی به نظام سیاسی ایران بر پایه "حکومت اسلامی" در نگرش و باور میرزا کوچک‌خان جنگلی و همچنین استفاده از اسناد شامل برشماری کامل و غیرگزینشی اوراق موجود از روزنامه جنگل به عنوان ارگان رسمی نهضت جنگل دانست.

۳. روش‌شناسی پژوهش

در این تحقیق، روش، کیفی و فن مورد استفاده تحلیل محتوا است؛ چارچوب و مدل تحقیق نیز مفهومی بوده و برای بررسی مفاهیم، از رویکرد تحلیلی استفاده شده است. نوع تحقیق حاضر نیز

بنیادی می باشد، تحقیقات بنیادی، پژوهش هایی را شامل می شود که به کشف ماهیت اشیا و پدیده ها و روابط بین متغیرها، اصول، قوانین و ساخت یا آزمایش تئوری ها و نظریه ها می پردازد و به توسعه مرزهای دانش کمک می نماید. تحقیقات بنیادی دارای زیرشاخه ای هستند با عنوان تحقیق نظری. در حقیقت تحقیق نظری نیز نوعی پژوهش بنیادی است و از روش های استدلال و تحلیل عقلانی استفاده می کند و بر پایه مطالعات کتابخانه ای انجام می شود؛ بر همین اساس باید اشاره داشت که پژوهش حاضر از نوع تحقیق بنیادی بوده که با تکیه بر نوع تحقیق نظری، گستره متنی خود را تدوین کرده است. روش گردآوری تمامی داده ها در پژوهش حاضر نیز به صورت اسنادی (کتابخانه ای و آرشیوی) می باشد.

جامعه آماری مورد استفاده در پژوهش حاضر نیز عبارت اند از اسناد مربوط به نهضت جنگل. در فرآیند بررسی ها، ابتدا برای آگاهی از آغاز و فرجام نهضت جنگل، منابع توصیفی - تحقیقی مورد مطالعه قرار گرفته و نمونه های متعدد روایات متضاد آنان استخراج شده اند؛ در ادامه برای رفع تناقض های موجود، گزارش های مرتبط با نهضت جنگل شامل کتابچه جنگلیان که هم زمان با دوران کنشگری نهضت جنگل تدوین شده است و همچنین مرام نامه های مرتبط با نهضت جنگل مانند مرام نامه هیئت اتحاد اسلام ایران (مرام نامه جمعیت اتحاد اسلام ایران، ۱۳۳۶ق، ص ۳) مورد مطالعه قرار گرفته تا بر اساس آن بتوان به رفع برخی نکات متناقض پرداخته شود. در ادامه با بررسی و برشماری کامل و غیرگزینشی تمامی شمارگان موجود از روزنامه جنگل به عنوان ارگان رسمی نهضت جنگل که در ۳ دوره مختلف منتشر شده و در مجموع شامل ۳۹ شماره می باشند تلاش شد تا ضمن پاسخگویی به برخی دیگر از نکات دارای ابهام در خصوص نهضت جنگل، نگرش های مندرج در این جریده در خصوص ایده حکمرانی، استخراج گردد. با توجه به آن که جهت تکمیل داده های تاریخی لازم است تا مجموع خاطرات شاهدان عینی و کنشگران حاضر در متن واقعه در زمان رخداد نیز مورد بررسی قرار گیرند از همین جهت خاطرات و یادداشت هایی که به عنوان منابع اولیه (تدوین شده در زمان وقوع وقایع مرتبط با نهضت جنگل) قابلیت استفاده داشته اند، شامل مواردی چون: یادداشت های ژنرال دنسترویل (فرمانده قوای انگلیسی)، یادداشت های احمد کسمایی از نهضت جنگل، یادداشت های میرزا اسماعیل جنگلی، نامه ها و یادداشت های روتشتین سفیر شوروی نیز مورد بررسی قرار گرفته اند.

مفاهیم کلیدی و مرجع در مقاله پیش‌رو نیز عبارت‌اند از «نهیضت جنگل»، «حکمرانی اسلامی»، «جمهوری شورایی ایران» و نگرش «اتحاد اسلام». منظور از «نهیضت جنگل» مجموع کنشگری‌هایی است که با نام «قیام جنگل» در فاصله سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۰ شمسی در قالب مبارزاتی سیاسی در دوره حکمرانی احمدشاه قاجار در نواحی شمالی ایران به ویژه گیلان صورت پذیرفته است. «جمهوری شورایی ایران» یا «جمهوری شورایی» و همچنین «جمهوری شوروی» نیز ایده‌هایی مندرج در مرامنامه‌ها و سخنرانی‌های برخی از سران «نهیضت جنگل» می‌باشند که البته بن مایه آن در دو طیف کنشگر و مبارز در «نهیضت جنگل» با یکدیگر کاملاً متفاوت بوده است؛ گروه اسلام‌گرا و مذهبی در «نهیضت جنگل»، اصطلاح «جمهوری شورایی ایران» را بر اساس باور به دو اصل «حفظ قوانین اسلامی» و «استقلال مملکت ایران» مورد تعریف قرار داده (جنگلی، ۱۳۵۷، ص ۷۷-۷۸) و گروه چپ‌گرا (مارکسیست) در قیام جنگل نیز مفهوم «جمهوری شوروی» را بر اساس باور به اندیشه‌های سوسیالیستی - مارکسیستی، عقاید بلشویک‌ها و اجتماع‌یون‌عامیون و تحت تأثیر انقلاب مارکسیستی در شوروی مورد استفاده قرار داده است (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ۴/ص ۱۵۳).

«حکمرانی اسلامی» نیز نگرشی است که ایده نخست آن در دوره ناصرالدین‌شاه در روزنامه قانون انعکاس یافت، بعدها در دوران انقلاب مشروطه، نمونه‌های عینی آن در فرآیند کنشگری‌های عالمان دینی چون کاظم خراسانی، سید عبدالله مازندرانی، فضل‌الله نوری، سید عبدالله بهبهانی، سید محمد طباطبایی، آقاجنقی اصفهانی و بعدها در تقریرات میرزای نائینی، البته با سطح درک و عاملیت متفاوت مورد بحث قرار گرفت. این ایده در دوران «نهیضت جنگل» مورد پذیرش گروه اسلام‌گرا و مذهبی فعال در قیام جنگل قرار گرفت، آنان هدف مبارزاتی خود را حفظ قوانین دینی معرفی کرده و با تکیه بر حفظ استقلال و تمامیت ارضی ایران، به ترویج ایده جمهوریت (مشارکت مردم در امر سیاسی) در کنار «اسلامیت» (حفظ و بهره‌گیری از شریعت اسلام در امر مبارزه، حکمرانی و کشورداری) پرداختند، این ایده به دلیل سرکوب نهضت جنگل و قتل میرزا کوچک‌خان جنگلی در دوره زمانی مورد بحث، محقق نگردید. «اتحاد اسلام» نگرشی بود که برای نخستین بار توسط سیدجمال‌الدین اسدآبادی با هدف همبستگی عملی میان کشورهای اسلامی به ویژه عثمانی و ایران در مقابل استعمار بیگانگان مطرح شد. بعدها در عثمانی کمیته‌ای با عنوان «هیئت اتحاد اسلام»

شکل گرفت که البته به مرور اهدافی دیگر چون سلطه عثمانی بر کشورهای اسلامی را دنبال می‌کرد. در ایران نیز هرچند این کمیته به صورت رسمی شکل نگرفت اما برخی از فعالان سیاسی که عمدتاً دارای رویکردهای دینی نیز بودند، نمونه‌های مشابهی از این هیئت را از نظر اسمی شکل دادند، در برلین نیز برخی افراد تجددخواه با رویکرد دینی نمونه مشابهی از این هیئت را برپا کرده بودند. میرزا کوچک خان جنگلی نیز در زمان فراهم کردن شرایط برای شروع فعالیت‌های «نهیض جنگل» در ناحیه گیلان کمیته‌ای با عنوان «هیئت اتحاد اسلام» که بعد به «هیئت اتحاد اسلام ایران» تبدیل شد را شکل داد و در روزنامه جنگل به بیان اهداف و ایده‌های آن در راستای مبارزات قیام جنگل پرداخت؛ بررسی اقدامات «هیئت اتحاد اسلام ایران»، شکل گرفته در «نهیض جنگل»، به ما نشان می‌دهد که این هیئت، کمیته‌ای متفاوت در اهداف، ایده و برنامه با نمونه‌های مشابه در عثمانی و برلین بوده است.

۴. یافته‌های پژوهش

پیش از ورود به بحث یافته‌های پژوهش که در حقیقت از بخش «نهیض جنگل و طرح ایده‌های حکمرانی» آغاز می‌شود، جهت فهم و آگاهی بیشتر از موضوع مورد بحث لازم است تا در دو محور موضوعی شامل ۱- نقش‌آفرینی متجاوزانه نیروهای خارجی و تهدید استقلال ملی ایران توسط آنان در دوران قاجار و همچنین ۲- شرحی اجمالی از کنشگری نهیض جنگل به عنوان یکی از ایستادگی‌های ملی در برابر این تجاوزات، توضیحاتی مطرح گردد. این دو بخش در حقیقت پیش‌نیاز فهم تحقیق حاضر می‌باشند.

جنگ‌های ایران و روس در دوره فتح‌علی شاه قاجار، نخستین نمونه از تهاجم نیروهای خارجی و بحران استقلال ملی در دوره قاجار برای ایرانیان می‌باشد؛ جنگ‌هایی که پس از دو نوبت، منجر به قراردادهای گلستان (۱۸۱۳ میلادی) و ترکمانچای (۱۸۲۸ میلادی) گردید که به موجب آن بخش‌هایی از شمال غربی ایران از خاک وطن جدا گردید. نیروهای استعمارگر روس و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی نیز همچنان چشم طمع به ایران داشته و با جداسازی بخش‌های مختلفی از خاک ایران در قراردادهایی چون: معاهده پاریس (جداسازی هرات از ایران در ۱۸۵۷ میلادی)،

تفاهم با گلداسمیت (جداسازی بلوچستان از ایران در ۱۸۷۱ و ۱۹۰۵ میلادی) و قرارداد آخال (جداسازی نواحی شمال شرقی ایران در ۱۸۸۱ میلادی)، به استقلال ملی در ایران ضربه وارد کرده و شرایط تهدید آن را به وجود می‌آوردند.

در نخستین سال‌های مشروطه در سال ۱۹۰۷ میلادی نیز کشورهای استعمارگر روس و انگلیس قراردادی با نام معاهده ۱۹۰۷ را میان یکدیگر بستند؛ به موجب این قرارداد ایران به سه منطقه تقسیم شد. قسمت شمال تحت نفوذ روسیه، قسمت جنوب تحت نفوذ بریتانیا و بخش مرکزی ایران هم به عنوان قسمت بی‌طرف معین گردید. حوزه نفوذ روسیه در ایران از قصر شیرین و اصفهان و یزد و خواف می‌گذشت و حوزه نفوذ انگلستان شامل جنوب شرقی ایران از بندر عباس به کرمان و بیرجند می‌رسید. منطقه بی‌طرفی نیز تحت نفوذ حکومت مرکزی ایران مورد تعریف قرار گرفت. پس از آغاز جنگ جهانی اول به سبب ترس از نفوذ آلمان در ایران، کشورهای انگلستان و روسیه منطقه بی‌طرف تعریف شده در قرار ۱۹۰۷ را هم با بستن قرارداد ۱۹۱۵ بین خود تقسیم کردند و به این طریق آن چه پیش از این در قالب جداسازی بخش‌هایی از خاک ایران اتفاق افتاده بود، اینک خود را در قالب حضور نیروهای بیگانه در داخل خاک ایران نشان می‌داد. دولت مرکزی نیز توان مقابله با خودکامگی‌های بیگانگان را نداشت، به همین دلیل هر از چندگاهی گروه‌های مقاومت مردمی و محلی در ایران شکل گرفته و در مقابل نیروهای بیگانه تهدیدکننده استقلال ملی ایستادگی می‌نمودند؛ قیام جنگل یکی از همین مقاومت‌های محلی - مردمی است که در ناحیه گیلان به رهبری میرزا کوچک خان جنگلی در سال ۱۲۹۳ به دلیل زوال قدرت دولت مرکزی و ناتوانی‌اش برای حفظ استقلال ملی ایران در مقابل نیروهای خارجی فعال در خاک ایران شکل گرفت و تا سال ۱۳۰۰ شمسی نیز به کنشگری سیاسی و مبارزاتی خود ادامه داد.

در این زمان، میرزا کوچک خان از مبارزان مشروطه‌خواهی بود که اولین تجربه کار تشکیلاتی خود را در «مجمع روحانیون» به دست آورد، مجمعی که با گرایش دینی و اسلامی در تلاش بود تا با کنشگری سیاسی و مبارزه علیه محمدعلی شاه قاجار به دفاع از نظام مشروطه و مجلس شورای ملی بپردازد؛ امری که به دلیل انحلال مجلس و به توپ بسته شدن آن توسط لیاخوف روس، کاراش ناتمام ماند و برخی اعضا آن مانند میرزای جنگلی پس از آن مجبور به مهاجرت به ناحیه قفقاز شدند

(اصلاح عربانی، ۱۳۷۴، ۲، ص ۱۸۲؛ شاکری و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۸۳؛ فخرایی، ۱۳۶۸، ص ۳۹).

میرزای جنگلی پس از این واقعه، کنشگری‌های غیر مستقیمی در «کمیته ستار» داشت، تشکلی نیمه مخفی در دوران استبداد صغیر که هدف اصلی‌اش اعاده مشروطیت بود (اصلاح عربانی، ۱۳۷۴، ص ۱۳۸-۱۳۷). میرزا کوچک‌خان پس از گذار از برخی تبعیدها در فاصله سال‌های ۱۲۹۱ تا ۱۲۹۴ شمسی در آستانه جنگ جهانی اول با حضور در تهران، فعالیت سیاسی خود را با حضور در «هیأت اتحاد اسلام» از سر گرفت. تشکل «هیئت اتحاد اسلام» که پشتوانه فکری‌اش به آراء و دیدگاه‌های افرادی چون سیدجمال‌الدین اسدآبادی و عبدالرحمن کواکبی باز می‌گشت، تشکلی بود که برای تحقق سه هدف شکل گرفته بود: ۱- اتحاد مسلمانان با تکیه بر مفهوم هویت دینی ۲- مبارزه با استعمار با هدف استقلال امت اسلامی و ۳- تلاش برای تحقق ایده اداره کشورهای اسلامی بر پایه برنامه‌های اسلامی. میرزا کوچک‌خان که دارای رویکردهای مذهبی و ملی در کنار یکدیگر بود در سال ۱۲۹۳ شمسی، «هیئت اتحاد اسلام» در گیلان را تقویت کرده و پس از برگزاری جلسات هم‌اندیشی مخفیانه با دیگر اعضا «اتحاد اسلام» در رشت در شوال ۱۳۳۲ قمری برابر با شهریور ۱۲۹۳ شمسی برنامه نهایی خود برای مبارزه با استعمار و نیروهای خارجی را با هدف بازگرداندن استقلال ملی طرح‌ریزی کرد (رواسانی، ۱۳۶۳، ص ۴۳ و ۱۷۰). «کمیته اتحاد اسلام» در سال ۱۳۳۶ قمری، متنی را با عنوان «مرامنامه و نظامنامه ایران» تدوین کرد، این مرامنامه که تکیه اصلی موضوعی آن «تحکیم مبانی حکومت ملی» و «محافظت اصول و قوانین مقدسه اسلام» بود (مرامنامه جمعیت اتحاد اسلام ایران، ۱۳۳۶ ق، ص ۳-۲) باعث شد تا گروه‌های اجتماعی مختلف به نهضت جنگل بپیوندند. نهضت جنگل در این زمان مورد حمایت نسبی برخی نیروهای آلمان و عثمانی بود و البته در مقابل نیز نیروهای قزاق به نمایندگی از دولت مرکزی، نیروهای نظامی انگلستان و همچنین نیروهای نظامی شوروی هم در جبهه مخالفان آن قرار داشتند.

نهضت جنگل در طول فعالیت‌های مبارزاتی خود به موضوع استقلال ملی و تکیه نظامی بر توان داخلی نگاهی ویژه داشت؛ حضور میرزا کوچک‌خان جنگلی و نگرش‌های سیاسی و ملی او در ترویج چنین ایده‌ای نقشی مهم و محوری داشته است. نهضت جنگل اندک زمانی پس از شروع

فعالیت، مجبور به مبارزه هم زمان با دو گروه شد، یکی نیروهای بیگانه خارجی و دیگر نیروهای دولت مرکزی در ایران. گزارش مستشاران خارجی نشان می‌دهد در بخش عمده‌ای از این مبارزات، نیروهای نهضت جنگل، متکی به توان نظامی و مبارزاتی خویش بودند و هیچ تمایلی به وابستگی یا تحت حمایتی نیروهای بیگانه دیگر مانند نیروهای نظامی آلمان و عثمانی برای رسیدن به پیروزی در مقابل نیروهای دولت مرکزی نیز نداشتند (دنسترویل، ۱۳۰۹، ص ۲۲۳). نهضت جنگل پس از حدود شش سال مبارزه و مقاومت محلی در نهایت به دلالتی چون دسیسه‌های نیروهای نفوذی، انحلال کمیته اتحاد اسلام، تسلیم برخی نیروهای نهضت مانند دکتر حشمت، حملات متعدد نیروهای قزاق و برنامه‌های مشترک شوروی و نیروهای انگلیسی با شکست مواجه شد و با کشته شدن (شهادت) میرزا کوچک خان در آذرماه ۱۳۰۰ شمسی انحلال یافت.

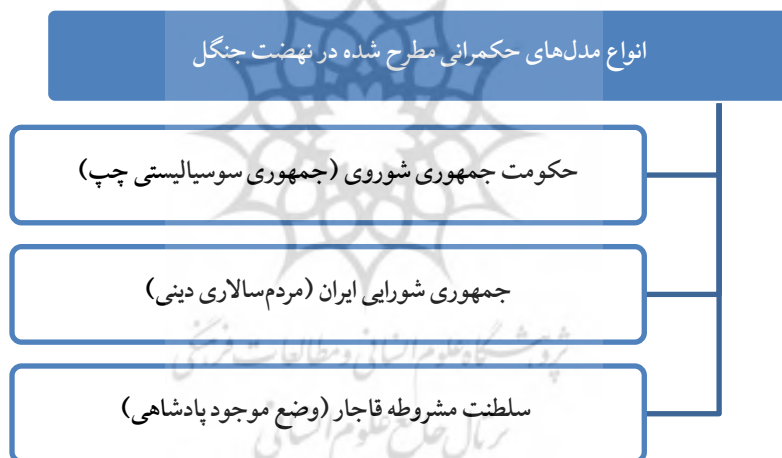
۴-۱. نهضت جنگل و طرح ایده‌های حکمرانی

نهضت جنگل، با ایده و هدفی که داشت، دارای وجه تمایز شاخصی با دیگر قیام‌ها و نهضت‌های شکل گرفته هم زمان خود بود که آن، ایده شکل گرفته در حوزه مدل و روش حکمرانی سیاسی است. عملکرد مبارزاتی نهضت جنگل را از نظر کیفی در حوزه مبارزاتی به دو مرحله می‌توان دسته‌بندی کرد: الف) دوره اول از رجب ۱۳۳۳ قمری (خرداد ۱۲۹۴ شمسی) تا انحلال کمیته اتحاد اسلام در حدود سال‌های ۱۳۳۸ قمری (۱۲۹۸ شمسی) و ب) دوره دوم از ۱۲۹۹ شمسی تا ۱۳۰۰ شمسی که شامل تحولاتی چون ورود نیروهای ارتش سرخ به انزلی، مبارزات نیروهای قزاق با پشتیبانی انگلیس و راهبری شوروی، کشته شدن میرزا کوچک خان و در نهایت اتمام کار نهضت جنگل. در این بین، در فاصله سال‌های ۱۳۳۵ قمری تا ۱۳۳۶ قمری، نهضت جنگل، رویه‌ای دیگر از مبارزات سیاسی را در قالب ارائه مدل حکمرانی جدید و جایگزین به جای نظام سلطنت مشروطه ارائه کرد، موضوعی که در همین دوره زمانی در شمارگان روزنامه جنگل، «مرامنامه جمعیت اتحاد اسلام ایران» و همچنین برخی اسناد و مکتوبات انعکاس یافته است.

دوره انتقال ایدئولوژیک در نهضت، مهم‌ترین رخداد درون تشکیلاتی است که پس از گذشت مدت کوتاهی از مبارزات قیام جنگل، در نگرش و بینش اعضاء نهضت جنگل شکل گرفت؛

موضوعی که منجر به ظهور دو جریان فکری با ارائه دو تعریف متفاوت از ایده‌ای به نام «جمهوری شورایی ایران» به عنوان یک نظام حکمرانی نوین گردید. جریان نخست موسوم به جناح راست بودند که از نظر بینش به تفکرات «هیئت اتحاد اسلام» نزدیکی داشتند و گروه دیگر نیز جریان موسوم به چپ بودند که به نگرش‌های بلشویکی و مارکسیستی متمایل می‌شدند.

ایده «جمهوری» که به عنوان نظام حکومتی مطلوب در گفتمان حکمرانی و همچنین در مبانی سیاسی نهضت جنگل شکل گرفته بود توسط دو جناح راست و چپ مورد تعریف و بازتفسیر متقابل نسبت به یکدیگر قرار گرفت. در همین زمان دو ایده اصلی در عرصه حکمرانی در نهضت جنگل شکل گرفت: ایده حکومت جمهوری شوروی و ایده جمهوری شورایی ایران؛ پس از مدتی در اواخر حیات نهضت جنگل ایده سومی نیز با عنوان ایده سلطنت مشروطه قاجار نیز مورد توجه برخی کنشگران نهضت جنگل قرار گرفت.

شکل ۱. ایده‌های حکمرانی در نهضت جنگل ۱۳۰۰-۱۲۹۳ شمسی (منبع: یافته‌های پژوهش حاضر)

۱-۱-۴. ایده «حکومت جمهوری شوروی» (سوسیالیستی - مارکسیستی)

«حکومت جمهوری شوروی» ایده‌ال نوع حکمرانی بود که جریان چپ نهضت جنگل به طرح بحث آن پرداخته و تمام تلاش خود برای تحقق آن را به انجام رساند (رواسانی، ۱۳۸۴، ص ۲۲۱-۲۲۲). جریان چپ حاضر در نهضت جنگل به مرور به این سمت رفت تا میان گیلان، تفلیس و باکو

ارتباط برقرار کرده و نخستین زمینه‌های شکل‌گیری و سازمان‌دهی حزب کمونیست ایران را فراهم آورد. آنان، کمیته سوسیالیست جنگل را شکل داده و با اتخاذ رویکردهای انترناسیونالیسم و طرح مباحثی چون جدایی نهاد دین از نهاد سیاست و در نهایت نکوهش نهاد دینی به معرفی مدل حکمرانی با نام «جمهوری شورایی گیلان» پرداختند؛ ایده حکمرانی مطرح شده توسط جناح چپ در نهضت جنگل که افرادی چون خالو قربان و احسان الله خان دوستدار از پیشگامان و رهبران فکری آن بودند، نظام مد نظر خود را در قالب یک جمهوری سوسیالیستی مورد تعریف قرار داده بودند. آنان با الگوگیری از مبانی فکری اجتماع‌یون عامیون و اندیشه‌های بلشویکی در نهایت هدف مبارزه خود را تحقق «حکومت جمهوری شوروی ایران» معرفی کرده و با نزدیکی به حزب عدالت در انزلی برای رسیدن به ایده حکمرانی مطلوب‌شان به تبلیغ علیه نظام، رفع حجاب زنان، مصادره اموال مردم و عمومی اعلام کردن زمین‌های وقفی پرداختند (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ۴/ ص ۱۵۳).

۲-۱-۴. ایده «جمهوری شورایی ایران» (مردم‌سالاری دینی)

«جمهوری شورایی ایران» دیگر نمونه ایده‌آل حکمرانی بود که جناح راست نهضت جنگل متولی طرح و ترویج آن بود. هم‌زمان با اوج‌گیری اقدامات جریان چپ نهضت جنگل، جناح راست که دارای رویکردهای ضد بلشویکی و همچنین نگرش‌های اسلامی بودند تلاش کرد تا نگرش‌های انقلابی و جمهوری خواهانه شکل گرفته در نهضت جنگل را از آنتی امپریالیسم و آنتی ناسیونالیسم به «جمهوری شورایی» با حفظ هویت ملی تغییر دهد (گیلک، ۱۳۷۱، ص ۲۳۸-۲۴۱؛ فخرایی، ۱۳۶۶، ۱/ ص ۲۲۰-۲۰۹). میرزا کوچک‌خان جنگلی نیز با هدف امکان مقابله با نیروهای انگلیس، در مقطعی کوتاه مجبور به همکاری با ارتش سرخ شد (منشور گرگانی، ۱۳۲۶، ص ۳۸) اما پس از آن او که رهبری جناح راست را عهده‌دار بود ضمن مخالفت با بلشویک‌های باکو و عدم پیوستن به کمیته بلشویک تلاش کرد تا با شکل دهی یک «جمهوری شورایی» در مقابل نگرش‌های کسانی چون تقی‌زاده در برلین و عموغلی در پتروگراد ایستادگی نماید. جناح راست در تلاش بود تا با «حفظ شعائر اسلامی» و «استعانت اصول حقه سوسیالیستی برای نجات ایران» به ارائه و تعریف یک مدل حکمرانی بپردازد (میرزا صالح، ۱۳۶۹، ص ۷-۳؛ یقیکیان، ۱۳۶۳، ص ۸۶-۷۷). جناح راست نهضت جنگل در طول دوران مبارزات خود، با

وجود شگفتی‌هایی که جریان نوظهور چپ و نظام بلشویکی داشت، هیچ‌گاه به سمت آن متمایل نشد، این جناح، در نگرش خود معتقد به حفظ هویت و «استقلال ملی» در کنار «حفاظت از شرایع اسلامی» بود. آنان با اتصال خود به نگرش «اتحاد اسلام» (روزنامه جنگل، ۱۳۳۵ق، شماره ۲۸، ص ۲) در تلاش بودند تا برای «نجات ایران از تسلط بیگانگان» به مبارزه با بیگانگان خارجی بپردازند (روزنامه ستاره ایران، ۱۳۳۵ق، شماره ۴۶، ص ۲-۳). مطالب مندرج در سرمقالات روزنامه جنگل که تماماً مروج دیدگاه‌های جناح راست نهضت جنگل بوده است نشان می‌دهد که طرفداران ایده «جمهوری شورایی ایران» در حوزه مخالفت با دخالت بیگانگان در امور داخلی ایران به ترتیب تکثر به نقد مداخلات نیروهای روس (با یازده فراوانی)، نیروهای انگلیس (با پنج فراوانی) و نیروهای آلمان (با یک فراوانی) پرداخته‌اند (روزنامه جنگل، ۱۳۳۵ق، شماره ۱۸، ص ۱؛ همان، ۱۳۳۵ق، شماره ۱۳، ص ۱؛ همان، ۱۳۳۶ق، شماره ۲۳، ص ۱) موضوعی که تأییدی است بر تلاش آنان بر حفظ تمامیت ارضی ایران. آنان با ذکر این نکته که «از سر سلسله مجاهدین اسلام یعنی حضرت سیدالشهدا سرمشق» می‌گیرند و معرفی شباهت «اقتدار یزید و دولت اموی» به «دولت تزاری» (گیلک، ۱۳۷۱، ص ۳۱-۳۰) در پی آن بودند که با قرار دادن ملیت (هویت ملی) در کنار دیانت (هویت دینی) به پاسداری از «حقوق ملی و استقلال شش هزار ساله» ایران پرداخته (روزنامه ستاره ایران، ۱۳۳۵، شماره ۴۶، ص ۲-۳)، با ایمان و اعتقاد به «حفظ قوانین اسلامی» و «طرفداری از استقلال مملکت ایران» (جنگلی، ۱۳۵۷، ص ۷۷-۷۸) شرایط برای طرح مدلی جدید از حکمرانی که مبتنی بر احکام دین، نقش‌آفرینی مردم و حفظ استقلال ملی باشد را فراهم آورند. میرزا کوچک‌خان و طرفدارانش در ابتدای کار نهضت جنگل، طرفدار سلطنت مشروطه بودند و در ادامه جنبش با اعتقاد به لزوم لغو سلطنت، به ارائه تعریف از مسئولیت‌قوة مجریه و حاکمیت نمایندگان مردم روی آورده (افشار، ۱۳۸۰، ص ۵) و به دلیل داشتن رویکردهای دینی و باور به لزوم نقش مردم و مشارکت آنان در امور سیاسی به طرح ایده حکمرانی «جمهوری شورایی ایران» با تکیه بر هویت ملی، هویت دینی و نگرش‌های ضد بلشویکی پرداختند.

«جمهوری شورایی ایران» مدل حکمرانی بود که جناح راست نهضت جنگل به ترویج آن می‌پرداخت؛ این نظام حکمرانی از یک سو مروج ایده جمهور بود و از دیگر جهت به دلیل اعتقاد به هویت اسلامی و استقلال ملی در کنار آن، مدلی از جمهوری را مورد تأیید می‌دانست که بر پایه حفظ

هویت دینی و ملی باشد. دیدگاههای جناح راست و مروجان ایده «جمهوری شورایی ایران» نشان می‌دهد که آنان در منابع مختلف‌شان مانند روزنامه جنگل و «مramنامه جمعیت اتحاد اسلام ایران» به صورت قاطع بر مواردی چون: «حفظ استقلال و تمامیت ملکی ایران و رفع تجاوزات اجانب»، «تحکیم مبانی حکومت ملی»، «محافظة اصول و قوانین مقدسه اسلام با رعایت احترام سایر ادیان» (مramنامه جمعیت اتحاد اسلام ایران، ۱۳۳۶ قمری، ص ۳)، «حفظ استقلال اسلام و ایران»، «استقرار مشروطیت و تشکیل مجلس شورای ملی» (روزنامه جنگل، ۱۳۳۵ قمری، شماره ۲۷، ص ۱-۲) تأکید داشته‌اند؛ بر اساس مطالب مطرح شده و ارگان‌های رسمی آنان شامل جراید و مramنامه، می‌توان به این نتیجه رسید که این شاخه از نهضت جنگل با هدف «حفظ وطن و حفظ ایرانیّت و محافظه حقوق اجتماعی» (جنگلی، ۱۳۵۷، ص ۵۵) و «یک ردیف» دانستن «کمونیست‌ها، انگلیس‌ها و دولت مستبد ایران» (همان، ص ۱۷۱-۱۶۱) در پی «ایجاد یک انقلاب ملی» (کسمایی، ۱۳۸۳، ص ۶۱-۶۰) بوده‌اند.

با وجود موارد مذکور باید توجه داشت که اسنادی از روایت همکاری و عقد تفاهم‌نامه‌هایی از میرزا کوچک‌خان و نهضت جنگل با سران شوروی نیز موجود است. پرسش مهم در این خصوص آن است که آیا بر اساس این اسناد می‌توان به این مدعی رسید که میرزا کوچک‌خان در مرحله‌ای از قیام جنگل، به سمت شوروی و گرایش‌های سیاسی آن سوق پیدا کرده است؟ بررسی اسناد نشان می‌دهد که میرزا کوچک‌خان در یک سال انتهایی نهضت جنگل، چندین معاهده، مramنامه و تفاهم‌نامه را با گروه‌های مختلف داخلی و خارجی تنظیم کرده است، محتوای تفاهم‌نامه‌های مذکور نشان می‌دهد که ویژگی شاخص و کلان روایت موضوعی مشترک در تمامی این مramنامه‌ها و تفاهم‌نامه‌ها تأکید بر هویت دینی و اسلامی است. برای نمونه میرزا کوچک‌خان در ابتدای سال ۱۲۹۹ مذاکره‌ای با روس‌ها داشت، موضوع آن مذاکره، کنشگری برای اخراج نیروهای انگلیس از ایران، محدود کردن قرارداد ۱۹۱۹ و تلاش برای سرنگونی وثوق‌الدوله بود. در نهایت میرزا کوچک‌خان تفاهم‌نامه‌ای ۹ ماده‌ای را با روس‌ها تنظیم کرد؛ البته در آن تفاهم‌نامه مقرر شد که روس‌ها وارد تلاش و برنامه میرزا و نهضت جنگل نشوند. در ماده نخست تفاهم‌نامه مذکور از «عدم اجرای اصول کمونیسم از جهت مصادره اموال و الغای مالکیت و ممنوع بودن تبلیغات» (فخرایی، ۱۳۶۸، ص ۲۴۴) سخن به میان آمد،

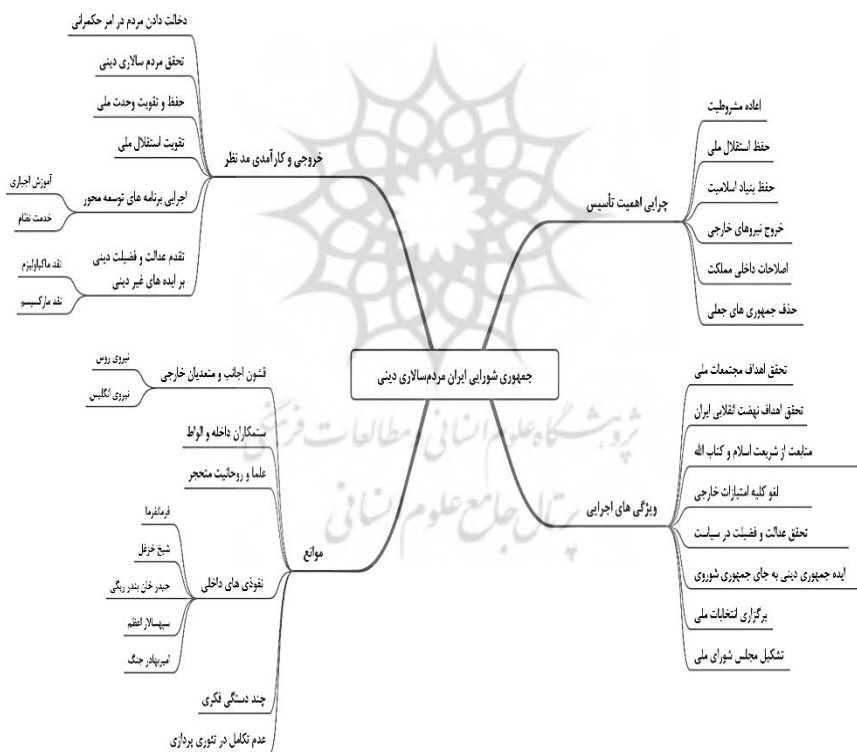
موضوعی که برآمده از افکار اسلامی میرزا کوچک‌خان و نهضت جنگل است و با تکیه بر آن می‌توان این نتیجه را گرفت که میرزا کوچک‌خان و جناح راست نهضت جنگل هم‌چنان در طول دوران مبارزه، بر استقلال ملی با تعریف ممنوعیت هرگونه دخالت نیروهای خارجی اعم از روس و انگلیس در امور داخله و خارجه ایران باور داشته و به آن نیز عامل بوده‌اند. علاوه بر تفاهم‌نامه ۹ ماده‌ای مذکور، می‌توان به نظام‌نامه ۴ ماده‌ای با موضوع «حکومت موقت جمهوری» نیز اشاره داشت؛ نظام‌نامه‌ای که نشان دهنده باور میرزا کوچک‌خان به جمهوریت و اسلامیت در کنار یکدیگر و برنامه او برای تحقق مردم‌سالاری دینی است.

۳-۱-۴. شکل‌گیری «حکومت موقت جمهوری» (جمهوریت در کنار اسلامیت)

میرزا کوچک‌خان در خرداد ۱۲۹۹ با ورود به رشت، نظام‌نامه‌ای چهارماده‌ای تنظیم کرد که موضوع اصلی آن «حکومت موقت جمهوری» بود. او در ماده چهارم و نهایی آن نظام‌نامه تأکید کرد که در «حکومت موقت جمهوری همه اقوام بشر را یکی دانسته، تساوی حقوق درباره آنان قائل و حفظ شعائر اسلامی را از فرایض می‌داند» (رواسانی، ۱۳۸۱، ص ۷۱). عملکرد و مقابله میرزا کوچک‌خان با «حزب عدالت» دولت شوروی و همچنین «کمیته انقلاب» در رشت و عدم همراهی با ایده‌های مارکسیستی موجود در این دو تشکل باری دیگر نشان می‌دهد که میرزا در ایده و هدف با این دو تشکل که دارای رویکردهای کمونیستی بودند، اختلاف نظر داشته، هرچند که در برخی موارد مجبور به همراهی‌های مقطعی با برخی از افراد حاضر در این گروه‌ها شده است.

گزارش‌ها و اخبار روایت شده از مستشاران خارجی در خصوص باورهای دینی و ملی در نهضت جنگل نشان می‌دهد که پایه‌های ایده «جمهوری شورایی ایران» بر اصولی چون «آزادی مساوات اخوت» و باور «ایران مال ایرانیان است دور باد خارجی» استوار بوده است. (دنسترویل ۱۳۰۹، ص ۴۱؛ روزنامه جنگل، ۱۳۳۵، شماره ۱۳، ص ۲). ثابت قدمی و عمق نگرش‌های میرزا کوچک‌خان با هویت دینی و شعائر اسلامی باعث شد تا تلاش‌های برخی کنشگران نفوذ کرده در نهضت جنگل برای آن که نهضت جنگل به سمت ایدئولوژی‌های مارکسیستی برود، منتفی گردد، قیام مذکور بر همین اساس و با حفظ هویت دینی توانست چند سال به مبارزات خود ادامه دهد (فخرایی، ۱۳۶۶،

ص ۹۶). همچنین نفوذی‌های داخلی نیز تلاش داشتند تا ایدئولوژی‌های نهضت جنگل را به سمت گرایش‌های بابی و بهائی سوق دهند، موضوعی که همچون نمونه قبل ناکام ماند. مجموعه اسناد به دست آمده از آرشیوهای اتحاد شوروی سابق در باکو نشان می‌دهد برخی از کمونیست‌های شوروی نیز با وعده‌های کاذب میان افراد دارای گرایش بابی در نهضت جنگل به آنان این وعده را می‌دادند که در صورت ترویج اندیشه‌های چپ در نهضت جنگل و برپایی کمونیسم در ایران، بهائیت، از نفوذ مسلمان‌ها خارج شده و حتی تلاش خواهد شد تا بهائیت بدل به دین رسمی ایران گردد (ر.ک: شهبازی، ۱۳۸۷، ص ۶۹)، این امر نیز همانند نمونه‌های بلشویکی قبلی در نهضت جنگل به ویژه در جناح راست آن که دارای رویکردهای دینی عمیق نیز بود، ناکام ماند.

شکل ۲. نمودار موضوعی اهداف، ویژگی‌ها، خروجی و موانع مرتبط با ایده «جمهوری شورایی ایران»
(منبع: یافته‌های پژوهش حاضر)

بررسی اوراق مطبوعاتی مرتبط با نهضت جنگل به ویژه شمارگان موجود از روزنامه جنگل به ما نشان می‌دهد که جمهوری شورایی ایران مروج ایده حکومتی مبتنی بر نگرش مردم‌سالاری دینی بوده است. جمهوری شورایی ایران با هدف اعاده مشروطیت و با تأکید بر دو باور استقلال ایران و حفظ اسلام در تلاش بود تا ضمن مقابله با نیروهای بیگانه و همچنین نفوذی‌های داخلی به ترسیم مدلی جدید از نوع حکمرانی بپردازد، مدلی که در آن مردم با مشارکت در امور سیاسی به کنشگری در سرنوشت خویش پرداخته و عدالت و فضیلت و احکام دینی در امر سیاست و حکومت‌داری نقش محوری را داشته باشند. تصویر شماره ۲، بیان‌گر محورهای اصلی در خصوص چرایی اهمیت تأسیس، ویژگی‌های اجرایی، خروجی و کارآمدی مد نظر و همچنین موانع مربوط به ایده «جمهوری شورایی ایران» می‌باشد.

۵. بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۵-۱. بحث

از اوایل دوران حکمرانی قاجارها، نیروهای استعماری هر از چندگاهی با تجاوز به ایران یا انعقاد قراردادهایی، به تجزیه ایران می‌پرداختند که نمونه‌های آن را در مواردی چون جنگ‌های ایران و روس، قرارداد آخال و هرات و نمونه‌های متعدد دیگر می‌توان مشاهده کرد. در دوران نهضت مشروطه نیز این رویه‌های استعماری ادامه یافت. روسیه تزاری به دست‌اندازی به نواحی شمالی ایران برای تجزیه برخی از این نواحی برنامه داشت. در مقابل این تجاوزات، نیروهای محلی - مردمی، مقاومت‌های متعددی از خود نشان داده‌اند که در سال‌های انتهایی دوران قاجار نمونه‌های مختلف آن را در قیام شیخ محمد خیابانی، نهضت جنگل و مقاومت تنگستان می‌توان مشاهده کرد. نهضت جنگل، خیزشی بود که برای حفظ استقلال و تمامیت ارضی ایران به کنشگری می‌پرداخت. این نهضت در فرآیند کنشگری‌ها با انشعاب‌هایی رویه روشد که دو نمونه اصلی آن را در دو نگرش جمهوری شورایی ایران و جمهوری شوروی (ایران) می‌توان مشاهده کرد. بدنه اصلی نهضت که تحت رهبری میرزا کوچک‌خان بود با الهام از مفاهیم دینی و پایبندی به نگرش اسلامی به تولید گفتمان سیاسی پرداخت و برای نخستین‌بار تلاش کرد دو مفهوم جمهوریت و اسلامیت را در کنار یکدیگر قرار دهد،

عملی که فراز و فرودهای مختلف داشت و البته تجربه‌ای مهم در فعالیتهای سیاسی ایران معاصر نیز به حساب می‌آید.

۲-۵. نتیجه‌گیری

بررسی تحولات سیاسی در تاریخ معاصر ایران نشان دهنده آن است که دخالت نیروهای خارجی در امور داخلی ایران که نمونه‌های متعدد آن در دوران قاجار قابل مشاهده‌اند، در دوره مشروطه به بعد نیز تداوم داشته است. در این بین دو نیروی استعمارگر روس و انگلیس بیشترین نقش را در تضعیف استقلال ملی ایران داشته‌اند. با توجه به ناتوانی دولت مرکزی در حفظ و تثبیت استقلال ملی، در دهه انتهای دوره قاجار، مقاومت‌های محلی متعددی در ایران شکل گرفت که برخی از آنان با هدف حفظ استقلال ملی به کنشگری می‌پرداختند. نهضت جنگل از جمله همین مقاومت‌های محلی است که در فاصله سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۰ شمسی در ناحیه گیلان و برخی نواحی اطراف آن به مقابله با نیروهای خودباخته در دولت مرکزی و همچنین نیروهای بیگانه خارجی پرداخت. در خصوص مقاومت‌های محلی به خصوص نهضت جنگل با وجود آن که تاکنون تحقیقات متعددی تدوین گردیده‌اند اما همچنان پاسخ به این پرسش که در مقاومت‌های محلی ایرانیان از مشروطه (۱۲۸۵ شمسی) تا انقراض قاجار (۱۳۰۴ شمسی) چه ایده‌ها و با کدام خواستگاه‌های فکری به ارائه مدل‌های حکمرانی پرداخته‌اند؟ فضا را برای انجام تحقیقاتی مانند پژوهش حاضر باز گذاشته است. بررسی اسناد و منابع اولیه مرتبط با نهضت جنگل به ما نشان می‌دهد که قیام جنگل از شاخص‌ترین مقاومت‌های محلی ایرانیان است که ایده‌های مختلفی در حوزه حکمرانی در آن مورد طرح و ترویج قرار گرفته است؛ موضوعی که باعث چند دستگی و اختلاف میان کنشگران در آن قیام نیز گردید.

«حکومت جمهوری شوروی» با رویکردهای سوسیالیستی - مارکسیستی و تأثیرپذیری از نظام حکمرانی تازه تأسیس چپ در شوروی، «جمهوری شورایی ایران» با رویکرد آمیختگی جمهوریت و اسلامیت کنار یکدیگر و ایده حکمرانی ملی و دینی و همچنین تلاش برای تحقق ایده مردم‌سالاری دینی و همچنین «سلطنت مشروطه قاجار» با ایده حفظ وضع موجود و تداوم پادشاهی قاجار در ایران از جمله ایده‌های حکمرانی ارائه شده در نهضت جنگل می‌باشند.

ایده حکمرانی «جمهوری شورایی ایران» که توسط جریان اسلام‌گرای فعال در نهضت جنگل معروف به «جمعیت اتحاد اسلام ایران» و به رهبری میرزا کوچک خان جنگلی، راهبری می‌شد در تلاش بود تا با هدف حفظ استقلال ملی به ارائه مدل حکمرانی نیز برای فردای پس از پیروزی احتمالی خود نیز بپردازد. طرفداران این ایده در تمامی مراحل قیام حتی در همان زمان انجام مراودات با نیروهای چپ و مارکسیست در شوروی بر موضوعاتی چون: خروج نیروهای بیگانه از ایران (روس - انگلیس و آلمان)، حفظ استقلال ملی، لزوم یکپارچگی و وحدت ملی در ایران تأکید داشته‌اند. ایده حکمرانی «جمهوری شورایی ایران» بر این باور بود که با شکل‌گیری حکمرانی ملی و دینی، بهره‌گیری از ظرفیت هویت دینی و فراهم کردن شرایط برای مشارکت عمومی در امور حکمرانی و سیاسی می‌توان جامعه تحقق بر مفهوم مردم‌سالاری دینی پوشاند و از این طریق ضمن نقد و نفی جمهوری‌های جعلی که دارای رویکردهای بلشویکی بودند به ترسیم نظامی مبتنی بر جمهوریت و اسلامیت در عرصه حکمرانی ایران پرداخت؛ ایده‌ای که هرچند به دلیل نفوذ نیروهای بیگانه به ویژه روس و انگلیس و همچنین توطئه گروه‌های داخلی مانند نیروهای نظامی قزاق، سرکوب گردید اما نگرش‌ها و اهداف ارائه شده در آن را می‌توان یک واحد مینیاتوری از نظام اسلامی و ایده جمهوری اسلامی در سال‌های انتهایی دوران قاجار در سپهر تاریخ تحولات سیاسی - اجتماعی ایران معاصر دانست.

۳-۵. پیشنهادها

- استخراج و معرفی روایات جعلی و نامعتبر مندرج در تاریخ‌نگاری مارکسیستی و همچنین تاریخ‌نگاری دولتی (دولت وقت) در خصوص نهضت جنگل که با هدف تضعیف جایگاه هویت ملی و دینی در قیام جنگل تدوین شده‌اند.
- استخراج و جوه تمایز اهداف و برنامه‌های «هیئت اتحاد اسلام» (نگرش ترویج شده در عثمانی) با «هیئت اتحاد اسلام ایران» در نهضت جنگل در ایران.
- انجام پژوهشی مستقل با موضوع بررسی ایده‌های حکمرانی در مقاومت‌های ملی - محلی ایرانیان در فاصله سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۴ شمسی مانند قیام شیخ محمد خیابانی در

آذربایجان، قیام تنگستان، تحرکات کلنل محمدتقی خان پسپان در خراسان و نمونه‌های دیگر.

- شناخت عناصر ساختار پیشین در خصوص ایده حکمرانی اسلامی و مردم‌سالاری دینی در تاریخ معاصر ایران، پیش از ظهور نظام جمهوری اسلامی.

۶. منابع

۶-۱. منابع فارسی

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۲). ایران بین دو انقلاب: از مشروطه تا انقلاب اسلامی. ترجمه کاظم فیروزمند، حسن شمس آوری و محسن مدیرشانه‌چی، تهران: نشر مرکز.
- آجودانی، ماشاء الله (۱۳۸۷). مشروطه ایرانی، تهران: اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰). فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت. تهران: سخن.
- افشار، ایرج (۱۳۸۰). برگهای جنگل: نامه‌های رشت و اسناد نهضت جنگل. تهران: فرزانه روز.
- اکبری، میرحامد (۱۳۹۹). دموکراتیزاسیون و تعدیل قدرت سیاسی در ایران دوران قاجاریه. شیراز: نوید شیراز.
- باغدار دلگشا، علی (۱۴۰۰). مکالمات خیالی: تحلیل گونه‌ای انتقادی از دوره قاجار. تهران: نشر و پژوهش شیرازه.
- (۱۳۹۹). تحلیل موضوعی سرمقاله‌های مندرج در روزنامه جنگل در مجموعه مقالات نهضت جنگل: بارویکرد به زندگی‌نامه میرزا حسین خان کسمایی، به اهتمام فریدون شایسته، رشت: سپید رود.
- جنگلی، میرزا اسماعیل (۱۳۵۷). قیام جنگل: یادداشت‌های میرزا اسماعیل جنگلی. به اهتمام اسماعیل رایین، تهران: جاویدان.
- حیدریان، آرمین (۱۳۹۵). نقش تالشان در جنبش جنگل. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه گیلان، پژوهشکده گیلان‌شناسی.
- خسرو شاکری، میلاد زخم (۱۳۸۶). جنبش جنگل و جمهوری سوسیالیستی شوروی. ترجمه: شهریار خواجهیان، تهران: اختران.
- دنسترویل، مازور (۱۳۵۷). امپریالیسم انگلیس در ایران و قفقاز ۱۹۱۸-۱۹۱۷. ترجمه حسین انصاری، تهران: انتشارات منوچهری و کوشش.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲). حیات یحیی. تهران: انتشارات فردوس.
- رواسانی، شاپور (۱۳۶۳). کتاب نهضت میرزا کوچک خان جنگلی و اولین جمهوری شورایی در ایران. تهران: شرکت چاپ‌نخس سهامی خاص.

- زاهد زاهدانی، سعید و مسعودی، اسماعیل (۱۳۹۴). تحلیل جامعه‌شناختی نهضت جنگل با تأکید بر ایدئولوژی آن. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۶ (۴)، ۱۶۵-۱۸۴.
- سینکی، محمد الملک محمد خان (۱۳۳۱). رساله مجدیه، به اهتمام سعید نفیسی، تهران: چاپخانه بانک ملی.
- شایسته، فریدون (۱۳۸۵). نهضت جنگل از آغاز تا فرجام، رشت: فرهنگ ایلیا.
- شایسته، فریدون (۱۳۹۸). رویکرد تطبیقی به مطالعه‌ی نهضت‌های عاشورا و جنگل. رشت: انتشارات کادوسان.
- شهبازی، عبدالله (۱۳۸۷). نفوذی‌ها در نهضت جنگل. مجله یاد ایام، ۱۱ (۴۳)، ۱۵۷-۱۳۹.
- صدری، منیژه (۱۳۸۲). اسنادی منتشر نشده از هیئت اتحاد اسلام. نشریه زمانه، ۱۰ (۱۵)، ۱۴۷-۱۲۸.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۶). نظریه حکومت قانون در ایران. تبریز: انتشارات ستوده.
- فخرایی، ابراهیم (۱۳۶۸). سردار جنگل. تهران: جاویدان.
- فیرحی، داوود (۱۴۰۰). مفهوم قانون در ایران معاصر (تحولات پیشامشروطه). تهران: نشر نی.
- اصلاح عربانی، ابراهیم (سرپرست گردآورندگان)، (۱۳۷۴)، کتاب گیلان. تهران: گروه پژوهشگران ایران.
- کریم حدیثی، علی (۱۳۹۳). استقلال و حفظ هویت ملی در بررسی تحلیل محتوای روزنامه جنگل ارگان جنبش میرزا کوچک‌خان. فصلنامه مطالعات ملی، ۳ (۱۵)، ۲۰۵-۱۷۹.
- کسمایی، احمد (۱۳۸۲). یادداشت‌های احمد کسمایی از نهضت جنگل. گردآوری، تصحیح و تحشیه منوچهر هدایتی، رشت: کتیبه گیل.
- گیلک، محمد علی (۱۳۷۱). تاریخ انقلاب جنگل به روایت شاهدان عینی، رشت: نشر گیلکان.
- مرامنامه جمعیت اتحاد اسلام ایران، (۱۳۳۶) ق. گیلان، مطبعة کسما. نسخه چاپ سنگی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- متولی، عبدالله (۱۳۹۰). رویکردها و نگرش‌های اساسی در روزنامه جنگل. نشریه جستارهای تاریخی، ۲ (۲)، ۹۵-۱۱۵.
- مستشارالدوله، یوسف‌خان (۱۳۸۶). یک کلمه، به اهتمام علیرضا دولت‌شاهی، تهران: انتشارات بال.
- منشور گرگانی، محمد علی (۱۳۲۶). سیاست دولت شوروی در ایران از ۱۲۹۶ تا ۱۳۰۶، تهران: چاپخانه مظاهری.
- مهرنوش، صادق (۱۴۰۰). تاریخ جنگل. به اهتمام محمد کلهر، تهران: شیرازه.
- میرزا صالح، غلامحسین (۱۳۶۹). جنبش میرزا کوچک‌خان بنابر گزارش سفارت انگلیس، تهران: نشر تاریخ ایران.

نجفی، موسی (۱۳۸۷). حوزه نجف و فلسفه تجدد در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

نظری، مصطفی (۱۳۹۶). بررسی نقش علمای گیلان و مازندران در نهضت جنگل. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی البرز.

نواب تهرانی، مهدی (۱۳۷۷). دستور الاعقاب: رساله سیاسی و انتقادی از اوایل عصر قاجار. به اهتمام علی آل داوود، تهران: نشر تاریخ ایران.

یقیکیان، گریگوری (۱۳۶۳). شوروی و جنبش جنگل: یادداشت‌های یک شاهد عینی. به اهتمام برزویه دهگان، تهران: اختران.

مطبوعات

روزنامه جنگل

روزنامه ستاره ایران

روزنامه ندای وطن

